

NEOLIBERALISME

MARTIN VAN HEES, PATRICK VAN SCHIE
✎ MARK VAN DE VELDE

Neoliberalisme

Een politieke fictie

BOOM — AMSTERDAM

© 2014 De auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Typografische verzorging
René van der Vooren, Amsterdam

ISBN 978 90 8953 377 7 | NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Voorwoord 7

- 1 Neoliberalisme: opkomst van een term 11
- 2 Het voorbije neoliberalisme: het einde van laissez faire 19
- 3 'This is what we believe in' 37
- 4 Kapitalisme & neoconservatisme 43
- 5 De neoliberale olievlek 49
- 6 Primitieve mensbeelden: neoliberalisme en de *homo economicus* 63

Slotwoord 73

Geraadpleegde literatuur 75

Voorwoord

Noem tegenwoordig een maatschappelijke kwaal en het ‘neoliberalisme’ schijnt ervoor verantwoordelijk te zijn. Vermarkting, graaicultuur, bureaucrativering, kredietcrisis, consumentisme, materialisme, verschraling van arbeidsverhoudingen, morele crises, het verdwijnen van sociale cohesie, en de teloorgang van het onderwijs: het zou allemaal de schuld van dit ‘neoliberalisme’ zijn. Helaas wordt zelden toegelicht waarom het ‘neoliberalisme’ verantwoordelijk is voor al dat vermeende sociale kwaad. Sterker, het is vaak zelfs helemaal niet duidelijk waar de term ‘neoliberalisme’ naar verwijst.

Duidt dit erop dat we te maken hebben met een vanzelfsprekende waarheid? Veel burgers die beweringen over het neoliberalisme niet voor zoete koek slikken maar willen weten wat er met de term wordt bedoeld, zal het duizelen. Dit valt hun niet kwalijk te nemen. Het niet definiëren van een term die zo makkelijk, en vaak, in de mond wordt genomen, is een omissie die de critici van ‘het’ neoliberalisme valt aan te wrijven.

In het najaar van 2013 schreef een van ons een artikel voor *Socialisme & Democratie*, het tijdschrift van de Wiardi Beckman Stichting (het wetenschappelijk bureau van de PvdA). In het artikel werd betoogd dat het neoliberalisme waarop in het blad zo veelvuldig wordt afgegeven, helemaal niet bestaat en dat voor zover het meer dan een halve eeuw geleden *heeft* bestaan, het een variant van het liberalisme is waar sociaal-democraten helemaal niet veel moeite mee zouden moeten hebben, integendeel. Het artikel, geplaatst in het decembernummer 2013 van *S&D*, deed veel stof opwaaien en in februari 2014 plaatste het tijdschrift vier tegenartikelen onder het passende kopje ‘boze reacties’. Eind die maand traden ondergetekenden op het kantoor van de Wiardi Beckman Stichting in debat met de vier schrijvers.

Noch in de tegenartikelen noch in dit debat gaven de critici een heldere begripsomschrijving.

Op dat moment waren wij al tot de overtuiging gekomen dat er behoefte is aan meer duidelijkheid. Met het voorliggende boekje willen wij de mist rond 'neoliberalisme' verdrijven. Wij schetsen onder meer wat het neoliberalisme dat in de periode vlak na de Tweede Wereldoorlog wél heeft bestaan voorstond, waarin het verschilde met enerzijds het klassieke liberalisme van voorheen en anderzijds met verschijnselen die tegenwoordig in het publieke debat 'neoliberaal' worden genoemd. Wij komen tot de conclusie dat 'het neoliberalisme' als *hedendaags* verschijnsel niet bestaat.

Het is een bijzondere ervaring een boek te schrijven over een verschijnsel dat slechts in de verbeelding bestaat. Omdat velen wakker lijken te liggen van het neoliberale spook, achtten wij het nuttig uit te leggen dat dit spook een geestverschijning is die in werkelijkheid niet bestaat. Maar waarom liggen velen er wakker van, waarom is er al die maatschappelijke aandacht voor een verschijnsel dat niet bestaat? Een mogelijke verklaring is dat het begrip de complexiteit van de alledaagse politiek op een aangename wijze reduceert. Politiek is ingewikkeld en grote ideologische schema's en verbanden maken het allemaal wat overzichtelijker. Bovendien hebben vijandbeelden altijd ook een strategische waarde: hoe groter het politieke ongelijk van anderen, des te vanzelfsprekender het eigen gelijk.

Het inzicht dat het neoliberalisme niet bestaat en dat we er dus ook niet wakker van hoeven te liggen, vormt een constructieve bijdrage aan het maatschappelijk debat — het is immers ook een oproep al te gemakkelijke simplificaties op te geven en het eigen gelijk ter discussie te durven stellen. Maar is dat voldoende rechtvaardiging voor dit boekje? Sommige filosofen stellen dat een verschijnsel bestaat als er voldoende mensen zijn die geloven dat het bestaat. Hoewel wij die opvatting niet delen, volstaan we niet met de constatering dat het neoliberalisme een fictie is. We bespreken ook de kenmerken die door de critici aan het neoliberalisme worden toegeschreven en vragen ons af hoe die zich verhouden tot het 'gewone' klassiek-liberalisme. Sommige van de kenmerken (bijvoorbeeld het zogenaamde *new public management*) blijken helemaal niets met liberalisme te maken

te hebben. Andere (deregulering, liberalisering, privatisering) zijn daarentegen wel liberaal te noemen, maar de anti-neoliberaale kritiek wijst hier vooral op problemen die het gevolg zijn van een inadequate realisering van de liberale uitgangspunten. Anders gezegd, we stellen niet alleen dat het neoliberalisme niet bestaat, maar ook dat ermee geassocieerde verschijnselen of niets met het liberalisme te maken hebben of vooral laten zien dat de wereld nog te *weinig* liberaal is.

Wij danken de mensen van uitgeverij Boom voor de goede samenwerking. En wij danken Stefan van Waardenburg voor het ondersteunende werk.

MARTIN VAN HEES
PATRICK VAN SCHIE
MARK VAN DE VELDE

Juni 2014

Neoliberalisme: opkomst van een term

De ‘essentie’ van de regeringsverklaring van het kabinet-Kok I in 1994 was volgens toenmalig SP-leider Jan Marijnissen de presentatie van ‘de neoliberale toekomst’. De voornemens van dat kabinet tot dereguleren, privatiseren, meer markt en minder overheid in het algemeen, alsmede plannen in de richting van ‘een minimaal sociaal stelsel’, zouden ‘Amerikaanse toestanden’ naar Nederland brengen. Daar stak volgens Marijnissen een neoliberale agenda achter. Inmiddels tekenden, beweerde de SP-leider, alle vier grote partijen — destijds VVD, PvdA, CDA en D66 — voor de ‘neoliberale aanpak’.¹

De Socialistische Partij (SP) heeft stelselmatig gehamerd op ‘het neoliberalisme’ als de kracht die de Nederlandse samenleving ondermijnt en ziet het als haar grote tegenstander. In het verkiezingsprogramma van 1994 stelde de partij:

De individualisering, het idee van ‘ieder voor zich’ en het neoliberalisme winnen met de dag verder terrein. Daardoor verdwijnt de samenhang uit de samenleving... In de VS heeft de neoliberale politiek tot gevolg gehad dat het beginsel van *one man one vote* steeds meer plaats heeft moeten maken voor de realiteit van *one dollar one vote*.

Beïnvloed door ‘mensen als Milton Friedman’ had het ‘neoliberale denken’ van Thatcher en Reagan eerst vaste grond onder de voeten gekregen in de Angelsaksische wereld, aldus de SP. Nu raakten ‘ook in ons land de parlementaire partijen van

1 Redevoeringen van Jan Marijnissen als fractievoorzitter van de SP op 31 augustus en 1 september 1994, *Handelingen Tweede Kamer*, 86-5866-5868 en 87-5923.

links tot rechts ernstig geïnfecteerd'.² Een paar jaar later, in de SP-beginselverklaring *Heel de mens* uit 1999, wordt gesproken over de 'neoliberale olievlek' die de wereld overspoelt met 'het nieuwe geloof in de zegeningen van het kapitalisme en de vrije markt'.³

Voorafgaand aan de parlementaire entree van de SP in 1994 werd in de Tweede Kamer al wel eens aan het neoliberalisme gerefereerd, maar niet systematisch en ook niet per se altijd alleen in negatieve zin.⁴ Met de SP veranderde dit. Profilering ten opzichte van de PvdA speelde daarbij een belangrijke rol. De opmars van het neoliberalisme werd dan ook gekoppeld aan het verraad dat de PvdA onder Wim Kok zou hebben gepleegd aan de sociaaldemocratische beginselen.

Bijna twintig jaar later is de aanval op het neoliberalisme niet meer voorbehouden aan de SP, maar wordt de afkeer breed gedragen. De PvdA erkent daarbij bovendien de eerdere kritiek van de SP op haar eigen rol. Zo sprak begin 2010 toenmalig PvdA-leider Wouter Bos over een 'neoliberale aberratie' welke kleefde aan de Derde Weg die zijn partij in de jaren negentig in het kielzog van Bill Clinton en Tony Blair was ingeslagen. Die Derde Weg had in Nederland zelfs de schijn opgewekt dat het achterliggende doel was 'de samenwerking met de liberalen ideologisch te legitimeren'. Maar de Derde Weg was 'niet echt sociaal-democratisch', waardoor het beeld ontstond van 'neoliberale collaboratie'.⁵

Opmerkelijk is de veelheid aan verschijnselen die op het conto van het neoliberalisme worden geschreven. Een artikel van de vroegere directeur van het wetenschappelijk bureau van de PvdA, Paul Kalma, is hiervoor symptomatisch: het neoliberalisme wordt daarin gelijkgesteld aan dan wel verantwoordelijk ge-

2 *Stem tegen, stem SP*, p. 3-4.

3 SP-beginselverklaring *Heel de mens*.

4 Zo stelde Tweede Kamerlid Frits Castricum (PvdA) op 8 februari 1988: 'Natuurlijk is iedere gulden die meer naar de staatskas gaat, die Holle Bolle Gijs, een schok voor het neoliberalisme.' En op 24 maart 1992 noemde Eerste Kamerlid Kees Zijlstra (PvdA) de VVD een partij 'die zich soms tot erfgenaam van het neoliberalisme verklaart', zonder overigens een voorbeeld van een dergelijke verklaring door de VVD te leveren. *Handelingen Tweede Kamer*, Vaste Commissie voor Verkeer en Waterstaat UCV-34, p. 34-2 resp. *Handelingen Eerste Kamer*, pp. 21-749-750.

5 Den Uyl-lezing van Wouter Bos.

houden voor ‘verharding en versmalling’ in het liberale denken; een ‘jachtig financieel kapitalisme’, leidend tot economische instabiliteit; toenemende inkomensongelijkheid en verzwakking van de democratie; ‘doorgeschoten’ privatisering en marktwerking in de (semi)publieke sector; vergroting van de tegenstelling tussen het rijke Westen en het arme Zuiden; een ‘verregaande’ flexibilisering van de arbeidsmarkt; de invoering van de euro, alsmede de daarmee gepaard gaande centralisatie van besluitvorming in de eurozone en de bezuinigingen op de overheidsuitgaven.⁶

Deze voorbeelden zijn moeiteloos aan te vullen met een litanie aan narigheden die in woord en geschrift aan het neoliberalisme worden toegeschreven. Dat is logisch, want het neoliberalisme wordt gezien als een internationaal fenomeen (‘olievlek’) dat zich niets gelegen laat liggen aan landsgrenzen en de hele wereld bedreigt. Zelfs het optreden van Poetin in de Krim is volgens een enkeling een logisch gevolg van de overwinning van het neoliberalisme.⁷

Niet alleen politici, publicisten of opiniemakers richten zich op het neoliberalisme. Ook in de wetenschap is er ruime aandacht voor. Dat betekent niet dat er veel helderheid is over de kenmerken van het verschijnsel. Sterker, een analyse van 148 artikelen die tussen 1990 en 2004 in wetenschappelijke tijdschriften verschenen, wees uit dat in 69% niet eens een *poging* werd gedaan de term te definiëren — een percentage dat in de loop der jaren alleen maar omhoog is gegaan.⁸ De onderzoekers — Boas en Gans-More — constateerden in 2009 voorts dat, met uitzon-

- 6 Kalma, ‘Het neoliberalisme voor coalitiepartners verklaard’, pp. 14-22. Kalma’s opvolger als directeur van de Wiardi Beckman Stichting, Monika Sie, schrijft in een tekst, die door de PvdA-leden op een congres begin 2013 als een nieuwe grondslag van de partij is omarmd, eveneens over een ‘griezelige’ cocktail van ‘harde bestuurlijke bezuinigingsagenda en een neoliberale ideologie van versobering van voorzieningen, selectievere toegang tot voorzieningen en een verkleining van de verzorgingsstaat’. Daarnaast zijn, aldus Sie, ‘ongecontroleerde financiële markten’, groeiende ongelijkheid, bestaansonzekerheid en ‘slecht werk’ het gevolg van de ‘neoliberale leest waarop de economie werd geschoeid’. Sie Dhian Ho, *Van waarde*, p. 45-46 en 109.
- 7 Von der Dunk, ‘Neoliberale leer maakt ons hulpeloos tegenover Moskou’.
- 8 Boas en Gans-More, ‘Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan’, p. 142-143.

dering van een artikel door de *New York Times*-columnist Thomas Friedman (1999), de term geen enkele keer werd gebruikt voor een aanduiding van de eigen standpunten.⁹ Zij concludeerden dat het neoliberalisme ‘has become a conceptual trash heap capable of accommodating multiple distasteful phenomena without much argument as to whether one or the other component really belongs’.¹⁰

Waarom blijft men tegenwoordig dan toch zo hardnekkig over ‘neoliberalisme’ als boosaardige kracht achter allerlei (kennelijk) kwaadaardige verschijnselen schrijven en spreken? Zou het soms iets te maken hebben met het feit dat socialistisch een ‘belast’ (Harry van Bommel) of ‘bezoedeld’ (Jan Marijnissen) bijvoeglijk naamwoord is, terwijl liberaal een inherent positieve connotatie heeft?¹¹ Als we over liberalen spreken die buiten de grenzen van het vrije Westen wonen, bedoelen we al gauw de Russen die protesteren tegen de autocratie van Poetin, de Saoedische vrouwen die het lef hebben om achter het stuur van een auto te kruipen, of Oegandezen die zich uitspreken tegen de geïnstitutionaliseerde homohaar in hun land. Nederlanders van alle politieke gezindten steunen deze moedige mensen van harte, maar zouden zich in de Nederlandse sociaaleconomische context niet snel liberaal noemen. De toevoeging ‘neo’ wordt vaak aan stromingen geplakt die ook zonder ‘neo’ in een kwade reuk staan, zoals communisme, conservatisme en nazisme — stromingen in de kunst, zoals neogotiek en neoromantiek, uiteraard daargelaten. Volgens Mario Vargas Llosa is dat geen toeval: ‘The term has not been invented to express a conceptual reality, but rather, as a corrosive weapon of derision, it has been designed to sematically devalue the doctrine of liberalism.’¹² Toeval of niet, het predicaat ‘neo’ doet afbreuk aan de gunstige klank die het liberalisme heeft.

In 2009 verscheen een bundel over het neoliberale ‘thought collective’ die opende met de zin: ‘Neoliberalism is anything but a succinct, clearly defined political philosophy.’ De redacteur

9 Ibidem, p. 141.

10 Ibidem, p. 156.

11 *Trouw*, ‘SP denkt na over andere partijnaam’, 2 juni 2012; *Dagblad De Pers*, ‘Socialisme is bezoedeld’, 11 november 2011.

12 Vargas Llosa, ‘Liberalism in the New Millennium’, p. 27.

stelde vast dat het beeld van een neoliberale ééndimensionale mens mede was gevormd door 'an increasingly frustrated (old) left during the upheavals of the 1980s and 1990s'.¹³ Desalniettemin hadden de samenstellers van de bundel ervoor gekozen de term te hanteren als aanduiding voor de denkers en denktanks verbonden met de Mont Pelerin Society (waarop wij later nader zullen ingaan). Dit gaf het begrip althans een zekere afbakening. Evenzo erkende de auteur van het verder vrij evenwichtige boek *Neoliberal Ideology* dat de term vaag is en 'that most neoliberals reject the term', maar zij besloot vervolgens de term toch aan te houden omdat nu eenmaal zoveel auteurs er al over schreven.¹⁴ Ook deze auteur, Rachel Turner, onderscheidt zich gunstig van de goegemeente door zelf een omschrijving van de term te geven.

Steger en Roy, auteurs van een introductie in het neoliberalisme, hebben deze vergaarbak aan verschijnselen in drie dimensies gerubriceerd. De eerste dimensie van het neoliberalisme is voorgesteld als een ideologie, met verschillende determinanten. In de tweede dimensie wordt het neoliberalisme gezien als een bestuursmodel, bijvoorbeeld de gedachte dat overheidsdiensten als een bedrijf moeten functioneren waarin de burger wordt benaderd als ware hij een klant (*new public management*). Onder de derde dimensie vallen meer concrete politieke doelstellingen; Steger en Roy noemen als voorbeelden deregulering, liberalisering en privatisering.¹⁵

Naast enkele spaarzame boeken waarin het begrip wel nader wordt geduid, zijn er tal van internationale publicaties waarin dit wordt nagelaten of die van ideologische vooringenomenheid getuigen.¹⁶ In een veel geciteerd werk van de antropoloog David Harvey is het neoliberalisme steeds een instrument van het grootkapitaal: 'neoliberalism has been a vehicle for the restora-

13 Plehwe, 'Introduction', p. 1.

14 Turner, *Neoliberal Ideology*, i.h.b. p. 6.

15 Steger en Roy, *Neoliberalism*, p. 11-14.

16 Een uitzondering is Raymond Plants *The Neoliberal State* en, in Nederland, een essay van Edwin van de Haar ('Het neoliberale fantoom'). Hoewel ook Plant geen heldere definitie geeft, biedt hij een constructieve en historisch rijk geïnformeerde studie waarin hij wijst op de verwantschap tussen het gedachtegoed van de vermeende neoliberalen en dat van sociaal-democraten. Dat is des te opmerkelijker daar Plant voor Labour lid is van het Britse Hogerhuis.

tion of class power'.¹⁷ De vele verschillende interpretaties van het neoliberalisme en de uiteenlopende manifestaties ervan, zijn dan ook vooral een teken van de sluwheid van dat grootkapitaal. Volgens Harvey laat het zien dat het neoliberalisme tal van gezichten kan aannemen om de privileges en de macht van het grootkapitaal veilig te stellen. En als dat beter uitkomt veruult het grootkapitaal het instrument neoliberalisme voor dat van het neoconservatisme.¹⁸

In personele zin is de variëteit van het neoliberalisme bij Harvey eveneens uitzonderlijk groot. Niet alleen *usual suspects*, zoals Friedrich Hayek en Milton Friedman, Margaret Thatcher en Ronald Reagan, Bill Clinton en Tony Blair, worden door hem als neoliberaal aangemerkt, ook zulke uiteenlopende figuren als de libertariër Robert Nozick, de ayatollahs die in 1979 de sjah uit Iran verdreven — zij schaften immers na hun machtsovername de markt niet volledig af — en de Chinese communistische leider Deng Xiaoping.¹⁹ Een verdachtmaking door Mao Zedong dat Deng altijd al een stiekeme handlanger van het kapitalisme zou zijn geweest, wordt door Harvey als bewijs voor diens neoliberalisme opgevoerd.²⁰

Dat samenzweerders zich niet als zodanig bekendmaken, past in een dergelijke fantasie. Maar indien het neoliberalisme moet worden opgevat als een ideologie of een ideologische variant van het liberalisme, zoals zowel verschillende tegenstanders van het neoliberalisme menen als wetenschappers die het 'verschijnsel' nader bestuderen, is het toch merkwaardig dat niemand zichzelf neoliberaal noemt. Er zijn wel denkers en politici die door tegenstanders tot neoliberaal worden bestempeld — wij zagen bijvoorbeeld al namen als die van Hayek en Friedman, respectievelijk Thatcher en Reagan —, maar zij zagen zichzelf niet als zodanig of wezen het epitheton 'neo' uitdrukkelijk van de hand.

17 Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, p. 31.

18 Ibidem, p. 81.

19 Zie voor Harveys classificatie van Nozick, de Iraanse ayatollahs en Deng: ibidem, pp. 44, 85 en 120-151.

20 Ibidem, p. 120. Zo geredeneerd zou, om bij Harveys favoriete stroming te blijven, Trotski kapitalist zijn *omdat* Stalin zijn rivaal als handlanger van het kapitalisme zwartmaakte en zouden sociaaldemocraten eigenlijk sociaal-fascisten zijn *omdat* Stalin hen in de jaren dertig zo noemde.

Eén van ons betoogde in een artikel in december 2013 dat niemand zichzelf vandaag de dag neoliberaler noemt en sprak het vermoeden uit dat het neoliberalisme vooral een vijandbeeld is en niet zozeer een werkelijk bestaande ideologie.²¹ De SP-senator Arjan Vliegthart wees dit als irrelevant af: ‘Adam Smith wist niet dat hij de grondlegger van het liberalisme zou worden. Ook Karl Marx noemde zich geen marxist.’²² Vliegthart heeft gelijk dat grondleggers van een ideologie niet altijd weten dat zij aan de wieg staan van een nieuwe ideologie, of — als zij dat wel beseffen — de naam ervan reeds kennen. Maar Marx mag zichzelf dan wel niet tot ‘marxist’ hebben uitgeroepen, het marxisme is geen term die uitsluitend door tegenstanders wordt gehanteerd; integendeel, juist aanhangers van de leer van Marx — hoezeer zij onderling ook hebben gestreden over de juiste interpretatie van zijn denkbeelden — afficheerden zich maar al te graag als marxist. Als het neoliberalisme inderdaad een onderscheidende en samenhangende politiek-economische visie met bijbehorend program zou zijn, hadden er zich toch ook voorstanders moeten aandienen die prat gaan op de betiteling neoliberaler?

Zoals wij al zagen, kennen auteurs die schrijven over het neoliberalisme er zeer uiteenlopende kenmerken aan toe. Vaak is ook sprake van ronduit tegenstrijdige kenmerken. Zo zou het neoliberalisme staan voor een extreme vorm van individualisme én voor de belangen van het grote (georganiseerde) bedrijfsleven, voor een minimale overheid die een *laissez faire*-politiek voert én voor de verstrengeling van *big business* met de overheid, voor onbeteugelde marktwerking én voor bureaucratisering, voor deregulering én voor toegenomen regeldruk, voor liberalisering inclusief onbelemmerd financieel handelsverkeer én voor protectionisme van de EU alsmede de centralisatie via de van bovenaf opgelegde eenheidsmunt euro. Tenzij men zich laat meevoeren in samenzweringstheorieën waarin alles altijd op zijn plaats valt, kan dit natuurlijk niet allemaal tegelijkertijd waar zijn. Zelden is een ideologie volledig consistent, maar een

21 Van Schie, ‘Neoliberale nachtmerrie... ontwaakt!’, i.h.b. p. 73. Aldaar ook: ‘Het neoliberalisme bestaat uitsluitend in de fantasie van (sommige?) linkse mensen; zij gebruiken het als scheldwoord voor alles wat zij verfschuwen.’

22 Vliegthart, ‘Het neoliberalisme bestaat — en hoe!’, p. 30.

verzameling beleidsrichtingen die zozeer haaks op elkaar staan, kan onmogelijk nog voor een ideologie doorgaan.

In dit boekje zullen wij betogen dat het neoliberalisme als hedendaagse ideologie of politieke stroming niet bestaat. Ook laten we zien dat de retoriek van het anti-neoliberalisme een weinig vruchtbare bijdrage vormt aan het politieke debat. Wij laten het niet bij de — op zich interessante — vaststelling dat er niemand is die zich tegenwoordig als liberaal aandient. Wij zullen daarnaast uiteenzetten hoe het neoliberalisme, dat in het verleden wel een substroming van het liberalisme is geweest, is ontstaan en wat de aanhangers ervan beoogden. Wij beginnen met een bespreking van het overwegend Duitse neoliberalisme. Enkele speerpunten van die liberale stroming zijn later, na de jaren vijftig, doorontwikkeld en verspreid door Friedrich Hayek en Milton Friedman, maar door de ingrijpend veranderde sociaaleconomische en geopolitieke omstandigheden (de welvaartsstaat en de Koude Oorlog) en door voortschrijdend economisch inzicht zijn sommige typisch neoliberale punten buiten beeld geraakt.

Met deze achtergrond onderzoeken wij vervolgens een aantal beweringen over het hedendaagse neoliberalisme. Is het een ideologie, of zelfs een samenzwering? Hoe verhoudt het zich tot andere, kennelijk verwante politieke stromingen en denkrichtingen? Wat te denken van verschijnselen die vaak worden beschouwd als uitingen van neoliberalisme, zoals liberalisering, privatisering en deregulering, of het praten over politiek in ons land in termen van 'de BV Nederland'? Hoe kunnen volkomen tegenstrijdige doelstellingen tegelijkertijd door het neoliberalisme worden nagestreefd? Zit er dan helemaal niets zinnigs in de anti-neoliberale kritiek? We eindigen met een beschouwing over enkele beleidsontwikkelingen — *new public management*, de gedeeltelijke privatisering van overheidstaken — die vaak zijn toegeschreven aan het neoliberale gedachtegoed. Die beleidsontwikkelingen kunnen inderdaad bekritiseerd worden. Echter, dat is om een heel andere reden dan de critici denken. Ze laten vooral zien, zo zullen we betogen, dat het beleid van de overheid te weinig liberaal is.

Het voorbije neoliberalisme: het einde van laissez faire

Als in Nederland over de intellectuele krachten achter het neoliberalisme wordt geschreven, gaat het negen van de tien keer over Friedrich Hayek (1899–1992) en Milton Friedman (1912–2006), wier ideeën de basis zouden hebben gevormd van de neoliberale revolutie van Thatcher en Reagan in de jaren tachtig. Hayek en Friedman zouden staan voor privatisering en liberalisering, de afbraak van de welvaartsstaat, de macht van het geld en algehele vercommercialisering.

Maar waar stonden Hayek en Friedman nu werkelijk voor, en kunnen we uit hun opvattingen inderdaad een liberaal programma destilleren? In dit hoofdstuk geven we een antwoord op die vragen. Om dat te doen, gaan we eerst terug naar discussies zoals die door economen — onder wie Friedman en Hayek — werden gevoerd in de eerste helft van de twintigste eeuw.

Vrijheid en ordening

Het neoliberalisme gelooft in het vanzelf tot stand komen van die [klassiek-liberale] natuurlijke orde niet meer en vraagt nu van de Overheid, dat zij de voorwaarden zal scheppen, waarin die natuurlijke orde toch nog tot stand zal komen. In het kader van het scheppen van die voorwaarden past nu een hyperkritische houding tegenover het kartelsysteem...

Aldus het antirevolutionaire Tweede Kamerlid Cees Hazenbosch in de jaren vijftig van de twintigste eeuw.²³ Zijn partijgenoot Jel-

23 Redevoering van Hazenbosch op 19 november 1958 in de Tweede Kamer, in: *Handelingen Tweede Kamer 1958–1959*, deel III, p. 3357.

le Zijlstra, minister van Economische Zaken en later premier van een interim-kabinet, sprak in die jaren eveneens geregeld over dit neoliberalisme. Hij had er uit de wetenschappelijke economische literatuur kennis van genomen en zag verschillende varianten, maar ‘alle hebben gemeen, dat men weliswaar de concurrentie als essentieel ziet voor het doelmatig functioneren van een vrije maatschappij, maar dat men een veel genuanceerdere opvatting heeft van het begrip “concurrentie”.’ Dit hield in dat ‘velerlei binding noodzakelijk was om al te grote ruïnes te voorkomen’ en dat ‘onkruid’ in de vorm van monopolies moest worden gewied. Als antirevolutionair verklaarde Zijlstra dichter bij dit neoliberalisme te staan dan bij het oude liberalisme en ‘het laat zich aantonen, dat er een neosocialisme bestaat, dat van zekere vormen van het neoliberalisme nauwelijks meer te onderscheiden is’.²⁴

Een neoliberalisme dat niet onbelemmerde marktwerking en laissez faire voorstond als tegenpool van het socialisme, maar dat bepaalde overheidsinterventies en ‘velerlei binding’ bepleitte en zich vergeleek met het oude liberalisme dichter bij het socialisme bevond — dat is wel een heel verschil met het beeld dat uit de hedendaagse publicaties over het neoliberalisme naar voren komt. Het ontstaan van dit sturende neoliberalisme wordt meestal in de jaren dertig van de twintigste eeuw gesitueerd tegen de achtergrond van aanvankelijk links en later ook rechts collectivisme. Dat is correct, maar dit neoliberalisme moet niet worden verward met het zogeheten *new liberalism* dat in Groot-Brittannië vanaf omstreeks 1880 laissez faire en ongebreidelde marktwerking onder vuur nam. De belangrijkste intellectuele kracht achter die stroming was Thomas Hill Green, hoogleraar filosofie in Oxford, die de weg baande voor politieke theoretici als David Ritchie, Leonard Hobhouse, John Hobson en Bernard Bosanquet. Een wezenlijk kritiekpunt van de *new liberals* op het ‘oude’ liberalisme was dat dat een atomistische kijk op de mens had. Het *new liberalism* legde juist de nadruk op de onderlinge verbondenheid van individuen, die wel volop ruimte voor zelf-

24 Redevoering van minister Zijlstra op 8 maart 1956 in de Tweede Kamer, in: *Handelingen Tweede Kamer 1955–1956*, deel III, p. 3759. Zie tevens zijn redevoeringen in de Tweede Kamer op 30 oktober 1953, 27 juni 1956 en 3 juli 1958, alsmede zijn redevoering in de Eerste Kamer op 8 april 1954.